

КОЛДЫБАЕВ, С.А., КИНЖИБАЕВА, А.С.

ЗАМАНАУИ ЖЕТЕКШІНІҢ КОМАНДА ТАҢДАУ ПРОЦЕСІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада қазіргі кездегі ұйымның қызметі мен оның қызмет ету сипаты жағдайында команданы қалыптастыру мәселесі қарастырылады. «Команда», «басшы», «тұлға» сияқты ұғымдарға, сондай-ақ өз командасын таңдаудағы жетекшінің ерекше рөлін көрсететін психологиялық ерекшеліктерге ерекше назар аударылады. Бір жағдайда, команданың қалыптасқан оң психологиялық ахуалы қоғамның өмір сүруінің тиімді оң тетігі болып табылады. Басқа жағдайларда, басқа жағдайларда команданың психологиялық көңіл-күйі көпшіліктің, халықтың, мемлекеттің мүдделеріне сәйкес келмейтін осы ұйым мүшелерінің тар-эгоистік мүдделерін шешетін өзгеше болуы мүмкін.

Кілт сөздер: басшы, тұлға, команда, психологиялық ерекшеліктері, ұжым.

KOLDYBAEV, S.A., KINZHIBAEVA, A.S.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE TEAM SELECTION PROCESS BY A MODERN MANAGER

The article presents the actual problem of team formation in conditions of modern organization and character of its functioning. Special attention is paid to such concepts as: «team», «leader», «personality», as well as psychological features that emphasize the exceptional role of the leader in the selection of his team. In some cases, the established positive psychological atmosphere of a team is capable of becoming an effective positive mechanism of life activity of society. In other cases, in other conditions, the psychological mood of the team can already be different, decisive narrowly egoistic interests of the members of this organization, which do not coincide with the interests of the majority, people, and state.

Key words: leader, personality, group, psychological features, team.

ӘОЖ 8.81

Қананина, С.Ғ.

*филология ғылымдарының кандидаты,
филология департаментінің
қауымдастырылған профессоры*

Сабыржан, Н.С.

*«БВ01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 2 курс студенті*

Сакенова, С.С.

*«БВ01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 2 курс студенті*

Мақсұтова, М.Қ.

*«БВ01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
оқу бағдарламасының 2 курс студенті,*

*Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан*

СӘКЕН ЖҮНІСОВТІҢ «ЖАПАҢДАҒЫ ЖАЛҒЫЗ ҮЙ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ТЕҢЕУДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Түйін

Тілдегі теңеулер – бүгінгі ұлттық әдеби тілдегі бағзы заман өмірінің адам санасындағы ұқсату белгісінің көркемдік қуаты. Берілген мақала Сәкен Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» романындағы теңеулердің этнолингвистикалық қолданысын зерттеуге арналған.

Кілт сөздер: теңеу, этнолингвистика, сөздік, мағына, құбылыс.

1 Кіріспе

Теңеу – екі нәрсені, құбылысты салыстырудың ең көп тараған тәсілі. Жасалу қалпына қарай теңеулердің сан түрлі болып келетіні байқалады. Бірде теңеу екі нәрсені тұтас алып салыстыру арқылы жасалса, енді бірде айтылып отырған нәрсенің бір сипат-белгісін, түсін, дыбысын, тағы басқадай жеке ерекшелігін өзге нәрсемен салыстырып бейнелеу негізінде туады. Сонымен қатар бір нәрсені басқа нәрсемен қимыл-қозғалысындағы ұқсастықты тірек етіп салыстыру жолымен жасалған теңеулер де жиі кездеседі. Бір-біріне мүлде жанасымы жоқ сияқты көрінетін екі нәрсенің қандай да бір қасиет-белгілерінен, не қимыл өзгешелігінен ұқсастық, жақындық тауып, теңестіруге болатынын атап айта кету қажет. Бұдан теңеуді әдебиетте, поэзияда бейнелеу құралы етіп пайдаланудың шексіз бай мүмкіндігі бар екені айқындалады.

Теңеудің өзгешелігін, мазмұндылығын, тереңірек түсіну үшін тағы бірер мысал келтіруге болады. Алдымен *«көптің күші көлдей, көшіп жүрген елдей»* деген теңеуді алайық. Осы теңеулер біздің көз алдымызға шалқар айдын көлді, шетсіз, шексіз сияқты болып, шалқып жатқан суды, не болмаса, үдере көшіп келе жатқан көп адамның, елдің бейнесін елестетеді. Сондықтан біз көптің күші мығым, зор деген тұжырымды тек ұғым күйінде ғана қабылдап қоймаймыз, көз алдымызда айқын елес беріп тұрған көлдің, елдің көрініс әсері, суреттілік, бейнелілік әсері арқылы терең сезіне отырып та қабылдаймыз.

Немесе, *қақтаған ақ күмістей* деп қыздың маңдайын сипаттайтын теңеуге зер салып қарасақ, мұның мағынасы өте кең, бай екенін көреміз. Бұл теңеу сұлу қыздың маңдайының ақ, кең деп тікелей көрсетілген сипаттарымен қатар жарқыраған, жазық, нәзік, ешбір мінсіз, көз тартарлық көркем деген сияқты талай қасиеттерін де қоса аңғартады.

Теңеу туралы айтылғанда салыстыру үшін қандай нәрсе алынып отырса, соған көбірек мән беріледі. Асылында, мәселе тек онда ғана емес. Сол салыстыру арқылы сипатталып отырған құбылыс, нәрсе қандай, оның нендей ерекшелігі көрсетіліп отыр және екі нәрсені теңестірудің өзінен қандай мағына туып, ой аңғарылады – міне, алдымен осылар толық ескерілуге тиіс [1].

Қазақ тіл білімінде теңеуге толық талдау жасаған ғалым – **Т. Қоңыров**. «Қазақ теңеулері» атты ғылыми монографиясында теңеудің бүкіл лингвистикалық болмысын: жасалу жолдары мен синтаксистік құрылымын, түрлерін жан-жақты қарастыра отырып, теңеуге анықтама береді:

«Сонымен, теңеу – көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған, дүниетанымының ұлттық өзгешеліктері бас қосқан категориялардың бірі. Сондықтан да теңеуді таным құралы ретінде философияда, стильдік әдіс ретінде әдебиеттану ғылымында, тілдің бейнелі конструкциясы ретінде тіл білімінде зерттейді».

Ғалым Қ. Жұмалиевтің пікірінен шығатын қорытынды мынау: қазақ теңеулерінің жасалуының үш түрлі тәсілі бар: бірінші, -дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -тайын, -тейін жұрнақтары арқылы, екінші, -ша, -ше жұрнағының көмегімен, үшінші – секілді, сияқты, тәрізді сөздері. Қ. Жұмалиевтің бұл пікірі дұрыс болғанымен, теңеудің жасалу тәсілдерін түгел қамти алмайды. Қолда бар қыруар материалды сұрыптай келгенде, қазақ тіліндегі теңеулердің жасалуының төмендегідей жолдары бар екені анықталды:

1) -дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -тайын, -тейін жұрнақтарының көмегімен;

2) -ша, -ше жұрнағының көмегімен; белгісіз нәрсені, жұртқа мәлім белгілі нәрселерге салыстыру арқылы көзге елестету орындалады. Қазақ тіліндегі теңеулердің көпшілігі-ақ осы жұрнақтар (дай-дей, тай-тей, ша-ше) арқылы жасалады:

«Көзі жарық жұлдыздай
Мойыны қыл қобыздай
Құйрығы бар қамшыдай
Шудасы бар жамшыдай...»

«Қазша қанатын жаяды,
Үйрекше мойнын созады,
Құсша қонады...»

3) Шығыс септігі жалғауының (-нан, -нен, -дан, -ден, -тан, -тен) көмегімен теңеулік образда жасайтын тәсіл. Мәселен, ауызекі тілде қазақтар *қойдан жуас, иттің етінен жек көру, бетегеден биік, жусаннан аласа, сүттен ақ, судан таза* деген тәріздес сөз тіркестерін мейлінше мол қолданады. Бұл тәсілдің көмегімен сапалық ұғымдар бір-бірімен салыстырылып, сол салыстырудың нәтижесінде теңеулік образ жасалады. *Белі нәзік талып тұр, Тартқан сымнан жіңішке, Үзіліп кетпей неғып тұр!?* (Батырлар жыры), *Қызығы бұл дүниенің балдан тәтті, Көңілге бек сақтаған қанағатты* (Майлықожа).

4) Секілді, сияқты, тәрізді, іспетті сөздерінің көмегімен;

«Ұяты жоқ жігіт
Жүгенсіз ат секілді.
Ұяты жоқ әйел
Тұзсыз ас секілді...»

5) Бейне сөзінің көмегімен теңеулер аналитикалық тәсіл арқылы жасалынады.

Толқын бейне арыстан
Ашуынан айрылар.
Көк ала жалын қолға орап,
Тартсам менен қаймығар [3].

6) Тең сөзінің көмегімен;

7) Ұқсас сөзінің көмегімен;

Қазақ тілінде бұл аталған тәсілдерден басқа да теңеу тудыратын тәсілдер бар. Соның бірі – ұқсас (ұқсайды, ұқсап, ұқсаған) сөзінің теңеулік қызметі. Бұл тәсіл – теңеу тудыратын ең пәрменді тәсілдердің бірі. Ұқсас (ұқсап, ұқсаған, ұқсайды) сөзінің көмегімен жасалатын теңеулік конструкция – қазақ тілінің ертеден бері келе жатқан етене. өнімді тәсілі. Бірақ осы күнге шейін бұл тәсілдің теңеу категориясына қатысты қарастырылмауы – таңғаларлық жайт.

8) Параллелизм тәсілі көмегімен; Мұнда екі нәрсе қатар алынады да, олар бір-бірімен салыстырылады. Теңеудің *параллелизмдік тәсілінің* классикалық үлгілері, әсіресе, ауыз әдебиетінде кенінен тараған. Соның бірі «Ер Тарғын» жырындағы Ақжүністің монолығы:

Бұқар барсаң, қолаң бар, Қолаңды көр де, шашым көр. Зергер барсаң қасында, Алтыннан соққан түйме бар, Түйме көр де, басым көр.

9) Аралас тәсілдің (бейне және -дай, -дей; бейне және секілді) көмегімен;

Мұнда жоғарыдағы тәсілдердің екеуі не үшеуі бірігіп келіп, теңеулік образ жасайды. Бұл жағдайда теңеудің мағынасы күшейіп, образы мейлінше айқындала түседі. Мысалы:

1) *Қыздар жүр, дүр төгілген қолаң шашы, Бейне піл тұмсығындай білеуленген* (Д. Әбілов).

2) *Дәл бейне ерте шыққан бүлдіргенше, Суық соғып бүрісер, дәмі енгенше.* (Айтыс).

10) Қосалқы тәсілдер көмегімен

Тілімізде теңеу жасаудың бұлардан басқа да өнімсіз амалдары бар. Мысалы:

а) *Шырығып шыдамы жоқ тұр ханыша, У жеген бурыл бөрі турымданып* (І. Жансүгіров).

б) *Аумаған бір маймыл, күшті дейсің зой бір* (С. Мұқанов).

Бұл келтірілген мысалдар түрлі жолмен жасалған: «а» мысалындағы теңеу «порымданып», «б» теңеуі «аумаған» сөзінің көмегімен пайда болған [2].

Қайыңдар күмістің сом бақанындай,

Жиі терек әскердің қатарындай.

Бұтақтар жапырағы сылдыраған

Өзбектің батсайы шапанындай

(С. Мұқанов).

Шұғыла шалған кешікі бүлттай,

Толқын шашта оттар ойнап,

Өрт топанын кешіп, Нұхтай

Жалғыз өзі тұрды бойлап:

*Тұрды ұқсап, тұрды кейде
От ұстаған Прометейге
Шанышыл Алатаудың ұршығындай,
Шабыттың шырқап биік ыриуындай.
Шолып тұр шартарапты Абай шыңы,
Шытырман жақпар-жақпар жыр шыңындай. (Ж. Молдағалиев).
Шілдеде қандай момақан,
Толқының майда мақпалдай.
Бірнеше жұмсақ алақан
Көтеріп бара жатқандай...* (Ф. Қайырбеков).

Жоғарыда төрт ақыннан мысалға алынған төрт шумақ өлеңдегі теңеулерге қайта оралсақ, бұлардың ішінде қайынды бақанмен, толқынды мақпалмен салыстырған жай теңеулермен қатар, бүтін бір құбылысты бірнеше сөзбен бір бөлек ұғымға көшіріп тұрған күрделі теңеулер де бар екенін көреміз: Қасым Абдолла ақынның өрт ішінде лаулаған ғаламат кескінін көзге елестету үшін бір ғана зат емес, бүтін бір ұғымды тұтасымен теңеуге айналдырып, Тұрды ұқсап, тұрды ол кейде от ұстаған Прометейге десе, Ғафу да суда жүзген адамның майда толқын құшағындағы қалпын, қалпын емес-ау түйсігін бір сөзге сыйғыза алмай, теңеуін бірнеше сөзбен ұлғайта бере бірнеше жұмсақ алақан көтеріп бара жатқандай деп, тамаша образ жасап тоқтайды. Бұлардың қай-қайсысы да – теңеудің ұлғайған, күрделі түрі [3].

2 Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында алдымен жалпы теориялық әдіс қолданылды. Теңеудің шығу тегі, түрлері жайлы зерттеген ғалымдар еңбектері қаралды. Қажетті материалдар жинақталып, мақала жазуда бір жүйеге келтірілді. С. Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» шығармасында қолданылған теңеулер этнолингвистикалық сипаты жағынан талданды.

3, 4 Нәтижелер мен талқылау

Жазушы С. Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» романында кездесетін **теңеулер**:

1. Қашанда ұрыс шығарып, үй ішіндегі адамдарды **қуырдақша** қуырыр алдында, Қарасай осылайша белгілі нәрсені түсінбегендей жорта қазбалап сұрап, соқтығуға қара іздейтін [4].

Бұл жердегі қуырдақ сөзінің тағам ретіндегі мағынасы түсінікті. Алайда, сөйлемде ол мағынаға емес ауыспалы мағынаға, апшысын қуыру сөзінің орнына жұмсалып тұр.

2. Әне, ана Молдабайдың өзің сықылды **алтын асықтай** баласы қыстай Қапышқа сөз салдырып қолы жетпей отырған жоқ па [4].

Қазақ халқы қашаннан да балажан халық. Соның ішінде қолынан іс келетін, жұртқа жұғымдысын алтын асықтай деп атаған. Яғни, басқалардан ерекшелеген. Бұл сөйлемде де **алтын асықтай** теңеуі осы мағынаға жұмсалынған.

3. Қыземшектің етегіндегі жазық жондағы кең дастарқанда шашыла жатқан он шақты **бауырсақша** домаланған тракторлар жер жырттып жүр [4].

Бұл сөйлемде бауырсақ сөзінің тағам ретіндегі мағынасы түсінікті. Бірақ, бұл жерде ауыспалы мағынаға жазықтың әр жерінде жер жырттып жүрген тракторлар дастарқанда шашылып жатқан бауырсаққа теңеліп тұр.

4. Еденіне шөп төсеген жер үйде қаз-қатар сұлап, өреге жайған **қазақ аулының сықпа құрттындай** тізіліп, киімшен солдаттар ұйықтап жатыр [4].

Сықпа құрттың тағам ретіндегі беретін мағынасы түсінікті. Алайда сөйлемде ауыспалы мағынаға жер-жерде ұйықтап жатқан солдаттарды ауыл үйде өреде жайылып тұрған құрттарға теңеп отыр.

5. Қазақтың **кең сахарасындай** мінезі кең, жерін жырттып, кенін қазбасаң біле бермейтін, бар алтынын ішке сақтайтын, ғажайып **бай жердей**, мақтаншақтығы жоқ тұйық, **самал желіндей**, баяу **тербелген көліндей** жуас, бұлтсыз мөлдіреген **кіршіксіз аспанындай** жүрегі таза, ақ көңіл [4].

Бабаларымыздың найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғап өткен байтақ даласы біз үшін қашанда қасиетті құтты қоныс. Бұл сөйлемде қазақ даласының кереметтілігі адам мінезінің ашықтығы, сыр бүкпестігі, сыпайылығы, қарапайымдылығы, тазалығы ұлан-ғайыр жерімізбен ондағы табиғат құбылыстарына тенеліп тұр.

6. **Күбідей** домалап, жер тырмалап, өз кеудесін өзі соғады [4].

Қазақы ұғымда бие сүтін ашытып одан қымыз жасайтын күбінің тұрмыстық маңызы зор. Ерте заманнан қолданылып келе жатқан тұрмыстық құрал келе-келе өзінің түр-тұлғасына байланысты теңеуге айналған. Бұл сөйлемде өз-өзіне келе алмай, болған жайды түсіне алмай қалған кейіпкер іс-қимылын күбідей домалап деп теңеп көрсетіп отыр.

7. **Сүттей** жарық ай астында, сирек қонақтаған ақ шуда бұлт бауырында сызылған аққу үні, бір үйір көш бастап тыраулаған тырна үні анда-санда саңқ ете қалады [4].

Көшпелі халықтар сүтті қасиетті санап, оны бос-тиян ысырап етпеуге тырысқан. Ананың ақ сүті деп жастайынан баласының құлағына құйып ұғындырып өсірген. Ал, бұл сөйлемде түнгі аспанның ашықтығы мен айдың жарықтығы сүттей тазалыққа теңелген.

5 Қорытынды

Қорыта келгенде, теңеу дегеніміз – белгісіз нәрсені жұртқа мәлім нәрсемен салыстыра айтатын көркемдік ұғым. Соның ішінде этнолингвистикалық теңеулер ұлтымыздың сан ғасырлы тарихынан сыр шертетін, оны қазіргі заманғы нәрселермен салыстыра көрсететін бейнелі ұғымдар. Олар арқылы ұлттық мәдениетіміздің байлығы, сөздік қорымыздың молдығы көрініс табады. Ғылыми мақала Сәкен Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» романындағы этнолингвистикалық теңеулерді анықтауға арналған. Жалпы алғанда, Сәкен Жүнісов өз шығармасында ұлттық теңеулерді ерекше мағыналы түрде қолдана білген.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. «Мектеп» баспасы – 1973. – 180 б.
- 2 Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 480 б.
- 3 Қабдолов З. Оқулық және оқулыққа қосымшалар. – Алматы: «Санат», 2003. – 528 б.
- 4 Жүнісов С. Жапандағы жалғыз үй: роман. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2010. – 336 б.

Материал редакцияға түсті: 23.12.2019

КАНАПИНА, С.Г., САБЫРЖАН, Н.С., САКЕНОВА, С.С., МАКСУТОВА, М.К.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР СРАВНЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ САКЕНА ЖУНУСОВА «ЖАПАНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗ ҮЙ»

Языковое сравнение – это художественная сила в сознании человека в современном национальном литературном языке. Данная статья предназначена для изучения этнолингвистического применения сравнений в романе Сакена Жунисова «Жапандағы жалғыз үй».

Ключевые слова: сравнение, этнолингвистика, словарь, смысл, явление.

KANAPINA, S.G., SABYZZHAN, N.S., SAKENOVA, S.S., MAKSUTOVA, M.K.

ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF THE COMPARISON IN THE WORK OF SAKEN ZHUNUSOV «JAPANDAGY JALGYZ UI»

Language comparison is an artistic force in human consciousness in the modern national literary language. This article is intended to explore the application of ethno-linguistic comparisons in the novel Saken Junisov «Japandagy jalgyz ui».

Key words: comparison, ethnolinguistics, dictionary, meaning, phenomenon.